

памятников одни из них, имеющие определенное сходство типолого-статистических показателей каменного инвентаря, обычно относят к одной культуре, а другие, отличающиеся по этим показателям, — к разным культурам. Однако опыт показывает, что нет двух палеолитических памятников с тождественным каменным инвентарем. Поэтому возникает необходимость определения меры различий, допустимых между однокультурными комплексами.

В предлагаемой работе сопоставляется каменный инвентарь обособленных хозяйственно-бытовых комплексов Добраничевского поселения, исследуемого И. Г. Шовкоплясом. Сопоставление таких комплексов можно считать до некоторой степени равнозначным сопоставлению двух обособленных однокультурных поселений, что открывает возможности для поиска объективных критериев определения культурной принадлежности палеолитических памятников.

А. О. ЩЕПИНСКИЙ

Антропоморфні стели Північного Причорномор'я

Останнім часом у південноукраїнських степах знайдено чималу кількість антропоморфних стел III — початку II тисячоліття до н. е.¹, що становлять значний інтерес для історії Північного Причорномор'я. І хоч у радянській і зарубіжній літературі цим пам'яткам присвячено ряд досліджень, в їх історії залишається ще багато спірних і нерозв'язаних питань.

Так, зокрема, неясно, для чого призначалися і кого зображували ці найстародавніші у Східній Європі монументальні статуї. Одні дослідники вбачають у них надмогильні пам'ятники, які височіли у степу і на яких схематично передані риси померлих родичів — вождів, жерців². Інші вважають їх ідолами, богамиша поховань, які спочатку перебували у святилищах, біля жертovníків³.

Цікавий матеріал дали розкопки 1969 р., коли неподалік с. Ближне-Бойового поблизу Феодосії були вивчені два кургани. У першому, заввишки до 1 м, основне поховання містилось у дерев'яному ящику під кам'яною спорудою. Датуються воно не пізніше початку II тисячоліття і належить до кемі-обинської культури. Інші поховання впускні — пізньоскіфські (?), половецьке, а також недатоване.

У другому кургані виявлено вісім поховань. Основне (№ 7) містилося у груповій ямі в центрі кургану і за обрядом могло належати до ямної або кемі-обинської культури. Датуються воно енеолітичним часом. Це поховання пов'язане із спорудженням первинного насипу кургану заввишки 0,5 м.

¹ А. А. Щепинский. Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму. — СА, № 2, 1958, стор. 143—148; Л. П. Латишева. Новая антропоморфная стела эпохи бронзы. — Праці Одеського державного університету, т. 149, вип. 7, стор. 152—156; Г. Д. Златковская. К вопросу об этно-культурных связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы. — СЭ, 1963, № 1, стор. 73—88; А. А. Häusler. Antropomorphe Stelen des Eneolithikums im nordpontischen. — Kaum. WZ, Bd. XV, № 1, стор. 29—73; А. А. Формозов. О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья. — СЭ, 1965, № 6, стор. 177—181.

² А. А. Формозов. Памятники первобытного искусства. М., 1966, стор. 98; його ж. Очерки по первобытному искусству. М., 1969, стор. 187—188.

³ Г. Чайлд. У истоков европейской цивилизации. М., 1952, стор. 408 та сл.; А. Häusler. Вказ. праця, стор. 51; В. Канарке. Археологический музей в Констанце, 1967, стор. 21; Г. Тончева. Новооткрити антропоморфни плочи край с. Езерово, Варненского. — Известия на народния музей Варна, т. III (XVIII), 1967, стор. 3—18. Цієї ж точки зору дотримуються Д. Я. Телегін і деякі інші українські археологи.

Вторинний насип мав впускне кемі-обинське поховання № 3, виявлене за 3 м на південний захід від центра. Тут, на глибині 0,6 м, лежала горизонтальна плита розміром 1,2 × 0,8 м, а на ній — тонкий шар дрібно поламаних і цаскрізь пропалених людських кісток. Під плитою була ґрунтова яма (2 × 1,5 × 0,6) із залишками дерев'яного ящика. Викид з цієї могили залягав на рівні плити перекриття вище первинного насипу. У ящику лежали пофарбовані у червоний колір кістки дорослої людини, похованої у скорченому положенні на лівому боці, головою на північний схід. За аналогією з іншими південноукраїнськими пам'ятками, конструкцією могили та обрядом це поховання датується кінцем III — початком II тисячоліття до н. е. і належить до кемі-обинської культури⁴, як і друге аналогічне поховання № 6, яке виявлене в насипі на глибині 1 м від поверхні.

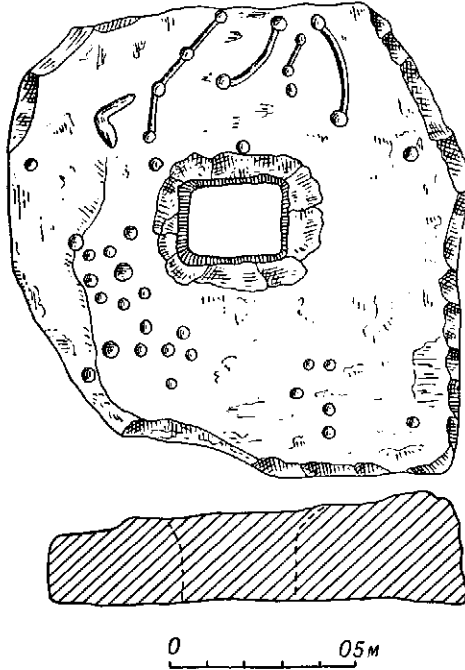

Рис. 1. Жертовник з кургану поблизу с. Близьке-Бойового.

Інші впускні поховання даного кургану датуються від пізньоскіфського до середньовічного часу, інвентарем вони не супроводжувалися. За 1,8 м на північ від № 3 трапилася велика (1,7 × 1,5 м) яма, вирита в насипу вторинного кургану. В ній лежала округла плита розміром 1,30 × 1,25 × 0,30 м з оббитими краями і прямокутним отвором (0,30 × 0,25 м) у центрі; краї на лицьовому боці трохи обломані. На верхній площині плити — три групи чашкових заглиблень. В одній їх палічувалось 6, у другій — 17, а в третій — 11. Остання група відокремлена від перших двох чотирма заглибленнями, розташованими в ряд по ширині плити. Заглиблення попарно з'єднані жолобками, лише в одному випадку чотири з цих поєднуються між собою. Діаметр ямок — 3—5 см, глибина — від 1,5 до 4 см, ширина жолобків — 2—2,5 см при глибині до 1,5 см. У цій же частині плити глибоко викарбований знак у вигляді трикутника, сторони якого дорівнюють 10—12 см (рис. 1). В землі біля плити часто траплялися уламки кісток людини, тварин і птахів.

Чашкові заглиблення, подібні до вибитих на плиті з Близьке-Бойового, відомі ще в палеоліті, неоліті, великого поширення набувають в енеоліті і за доби ранньої бронзи. Як пережиток вони наявні й пізніше, майже до наших днів.⁵ У Криму два ряди аналогічних заглиблень є на культовій кемі-обинській стелі з Бахчі-Елі поблизу Сімферополя. Тут вони панесені на верхній грані плити. Датується стела III — початком II тисячоліття до н. е.⁶ До цього ж часу належать заглиблення на плитах кемі-обинського кам'яного ящика, стелі й діоритовому блоці з курга-

⁴ А. А. Щепинский. Культуры энеолита и бронзы в Крыму.— СА, № 2, 1966, стор. 15—19.

⁵ А. А. Щепинский. Во тьме веков. Симферополь, 1966, стор. 34, 35, 111—113.

⁶ Н. Л. Эрнст. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930).— ИТОИАЭ, IV. Симферополь, 1930, стор. 7, 11; Б. А. Шрамко. Древний деревянный плуг Сергеевского торфяника.— СА, № 4. М., 1964, стор. 96 та сл.

нів Сімферопольського водоймища, на каменях, знайдених в районі кеміобинських курганів, поблизу с. Казанки неподалік Бахчисарая⁷ і т. д. Енеолітом і ранньою бронзою датується і більшість чашкових заглиблень на пам'ятках України та Кавказу. Всі знахідки з такими ямками, призначеними для жертвоприпощень та уливань, мають культовий характер.

Таким чином, за стратиграфією кургану і аналогіями чашкових заглиблень можна датувати цю плиту-жертвник не пізніше як початком II тисячоліття до н. е. Що ж до прямокутного отвору в центрі, то, без сумніву, він служив для встановлення менгара або антропоморфної стели. Однак для менгара отвір надто малий, та й відомі вони у північно-причорноморських степах в поодиноких випадках. Антропоморфічні стели — часте явище для епохи енеоліту і ранньої бронзи. За формами та обрисами їх можна поділити на дві умовні групи, причому серед одних і других є як дуже примітивні, так і досить складні. До першої групи в Криму належать такі стели: з Чокурчі, Сімферопольського аеропорту, Ленінського району на Керченському п-ові та інші, а за межами Криму — з Новочеркаська, Наталівська, Первомайська, Олександрівська. Крім того, в цій групі багато західноєвропейських менгірстатуй. Всі ці стели більш або менш приземкуваті, часто з широкою тупою основою (рис. 2, 1—4), і тому у жертвник з кургану с. Ближне-Бойового вони вставлялися не могли.

До другої групи можна віднести стели типу Казанків, Тірітаки (Крим), Чобурчі (Молдавія), Добруджі (Румунія) та багато інших. Вони мають витягнуту форму, звужений кінець (рис. 2, 5—8). Встановлювали їх вертикально, зокрема, у постаментах, подібних до плити з кургану біля

с. Ближне-Бойового. Тільки цим можна пояснити той факт, що у стели з Добруджі на нижньому кінці зроблено спеціальний виступ — шип⁸

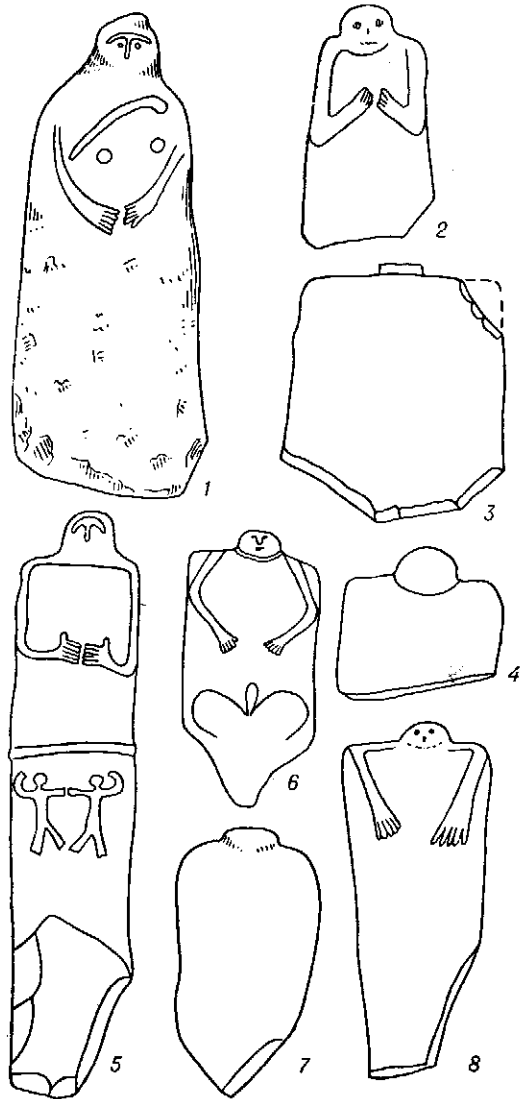

Рис. 2. Типи антропоморфних стел III — початку II тисячоліття до н. е.:

1 — Коллорж (Франція); 2 — Первомайка (Херсонська область); 3 — Чокурча (Крим); 4 — Одеса; 5 — Казанки (Крим); 6 — Добруджа (Румунія); 7 — Білозерка (Херсонська область); 8 — Тірітаки (Крим).

⁷ П. Н. Шульц, А. Д. Столяр. Курганы эпохи бронзы в долине Салгира. — КСИИМК, вып. 71. М., 1958, стор. 57, 59, 61; А. А. Шенинский. Соляные изображения эпохи бронзы из Крыма. — СА, № 2, 1961, стор. 229—230; А. А. Шенинский. Новая антропоморфная стела..., стор. 143.

⁸ В. Канарак. Вказ. праця, стор. 21.

(рис. 2, 6), а основи стел з Казанків (рис. 2, 5) та Ак-Чокрака в Криму⁹ не були піддані дрібній ударно-крапковій обробці. У інших стел нижній кінець менш вивітрений, як правило, позбавлений зображень, має темніший колір¹⁰.

Нарешті, в Криму відомі кемі-обинські кургани, під насипами яких збереглися поламани основи стел, що стояли вертикально. В одному випадку така основа стояла у спеціально вирубаному в скелі прямокутному отворі. З боків вона заклинювалася дрібним камінням. У зв'язку з цим слід нагадати, що, як зазначає А. Хейслер, основа однієї з белогрудівських стел була поламана так,

Рис. 3. Реконструкція жертовника зі стелою з кургану поблизу с. Ближне-Бойового.

наче міцно встановлену плиту хотіли скинути¹¹. Цей же дослідник, посилаючись на розкопки В. Л. Гашкевича у Херсонській області, вважає, що поставлені вертикально плити двох підкурганних енеолітичних поховань, були примітивними антропоморфними стелами. У вертикальному положенні, очевидно, спочатку стояла і стела з с. Капустине на Тилігульському лимані¹². Не виключено, що її місце було край могили. Те ж саме, мабуть, можна сказати і про маріупольську стелу в Приазов'ї¹³.

Отже, умови знаходження антропоморфних стел III — початку II тисячоліття до н. е. у Північному Причорномор'ї не суперечать висновку про те, що більшість з них, незалежно від зовнішніх обрисів і наявності тих чи інших зображень, призначались для встановлення у вертикальному положенні. Таким чином, плита-жертвник з с. Ближне-Бойового являла собою основу (постамент) для підтримання стели. На запропонованій реконструкції (рис. 3) в її отвір встановлено одну з тірітакських стел, знайдену за кілька десятків кілометрів від Феодосії. Як показало масштабне порівняння, форма, вага і розміри жертвника цілком достатні для того, щоб надійно втримати навіть таку досить велику і важку стелу.

Віддаленою аналогією цьому пам'ятнику можна вважати матеріали трох пізньої другої мікенської гробниці Дендрі (Аргоська долина). Тут на вівтарі з вугіллям і коло стінки гробниці виявлені заглиблення, одне з яких було заповнене кістками тварин. У склепі-кенотафі містилися дві примітивні антропоморфні стели і дві плити. Одна з плит мала високі краї і підвищення в кутах, друга, розміром $1,2 \times 0,8$ м, ямкові заглиблення, частина з яких була з'єднана жолобками¹⁴. У цій пам'ятці

⁹ А. А. Щепинский. Новая антропоморфная стела..., стор. 144, рис. 4.

¹⁰ Т. Н. Кшилович, Л. М. Славин. Раскопки юго-западной части Тиртаки.— МИА, № 4. М., 1941, стор. 39; Л. П. Крылова. Итоги археологических раскопок курганов на Криворожье в 1964—1965 гг. Тезисы докладов. М., 1966.

¹¹ А. H a u s l e r. Вказ. праця, стор. 38.

¹² Э. А. Симонович. Погребение киммерийского времени на Тилігульском лимане.— КСИА, вып. 3. К., 1954, стор. 84.

¹³ М. Макаренко. Маріупольський могильник. К., 1933, стор. 68—70, рис. 27.

¹⁴ А. М. Persson. The Royal Tombs at Dendra near Midea. Lund, 1931, стор. 73, 77. Схожість північно-причорноморських стел і скульптур з Дендрі ще в 1946 р. відзначив П. Н. Шульц (див. ВДИ, 3, 1946, стор. 235).

наявний зв'язок антропоморфних стел з жертовниками, культовим шануванням вогню і тварин. Згадані чашкові заглиблення на плиті-жертovníку з с. Ближне-Бойового також вказують на її культовий характер. Не виключено, що трупоспалення на перекритті кемі-обинського поховання № 3 — слід одного з таких обрядів. З жертвоприношенням зв'язані і знахідки кісток коло плити. Нагадаємо, що в могилі із стелою, виявленій в кургані поблизу с. Горохівка Миколаївської області, також лежав кістяк з обугленими кістками¹⁵. Залишки жертвоприношень у вигляді уламків ліпної кераміки, плям вохри, розколотих кісток людей, тварин і птахів простежувались і біля інших стел — чокурчинської та красноперкопської в Криму, каланчацьких на Херсонщині¹⁶ та ін. Аналогічні явища відзначає А. Хейслер і за межами СРСР¹⁷.

Таким чином, на вершині кургану поблизу с. Ближне-Бойового над кемі-обинським похованням у жертovníку, найімовірніше, була встановлена антропоморфна стела. Біля цього своєрідного святилища відбувалися культові обряди і жертвоприношення.

Цікаво відзначити, що у насипах кількох курганів, досліджених поблизу Євпаторії у Криму, знайдено камені й плити з чашкоподібними заглибленнями, а також повторно використані антропоморфні стели. Не виключено, що спочатку вони становили одне ціле з жертovníками. Проте ми далекі від думки, що всі антропоморфні стели мали аналогічні вівтарі-підніжжя і жертovníки. Найімовірніше, частина з них просто закопувалася у землю, частина мала кам'яні обкладки, вимостки тощо. Так, перед чокурчинською стелою була кам'яна вимостка з плит, навколо горохівської — викладка з великих каменів¹⁸. Первомайська стела (Запорізька область) і капустинська (Одеська область), очевидно, за стародавніх часів, стояли край могил, під насипами курганів¹⁹. В одному з мамайських курганів поблизу Євпаторії стела стояла біля підшви крєпиди насипу. Поблизу с. Попівка на Тарханкутському п-ові дві стели лежали зовні огорожі кромлеха кургану²⁰. Можливо, в давнину вони були тут встановлені вертикально. В одному з курганів, досліджених у північно-західному Криму, стела входила в кільце невеликого кромлеха навколо енеолітичного поховання.

Поблизу Каланчака на Херсонщині виявлено три пам'ятники, що лежали у кільцевому культовому рівчаку на шарі вохри²¹. Вони також могли мати вертикальну позицію. Цікаво, що від двох стел збереглися тільки уламки, очевидно, вони зруйновані в давнину. Як відомо, кільцеві рівчаки під насипами курганів зв'язані із соляним культом, шануванням соща, це, безперечно, стосується і знайдених тут стел. Слід враховувати й те, що багато їх виявлено на перекритті могил. Це можна пояснювати не лише випадковістю, вторинним використанням, хоч і такі факти, безумовно, мали місце. Найімовірніше, тут виступають певні

¹⁵ В. И. Никитин. Охранные раскопки кургана у с. Гороховки Николаевской области. — КСОАМ за 1963 г. Одесса, 1965, стор. 50.

¹⁶ И. Д. Ратнер. Итоги раскопок курганов у с. Каланчак в Херсонской области в 1962—1964 гг. — Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. в СССР (тезисы докладов). Баку, 1965, стор. 74.

¹⁷ A. Häusler. Вказ. праця, стор. 40, 41.

¹⁸ В. И. Никитин. Вказ. праця, стор. 48—49, мал. 1.

¹⁹ Г. Т. Титенко. Каменная стела из с. Первомайки. — КСИА, вып. 5, К., 1955, стор. 78—79, рис. 1; В. А. Іллінська, Г. Т. Ковпащенко, Е. О. Петровська. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомайки. — АП, т. IX, К., 1960, стор. 138—140; Э. А. Симонович. Погребение киммерийского времени на Тилигульском лимане. — КСИА, вып. 3, 1954, стор. 81—85.

²⁰ О. Д. Дашевская. Раскопки в северо-западном Крыму. — Археологические открытия 1965 г. М., 1966, стор. 118.

²¹ И. Д. Ратнер. Вказ. праця, стор. 74.

культові уявлення. Стели укладалися на перекритті поховань спеціально, подібно до того, як у могилу клали супровідний інвентар, а поряд з нею або на перекритті встановлювали візок (очевидно, культового призначення), дерев'яну соху, труп тотема — оленя, черепи биків²² тощо.

Таким чином, складається враження, що одні стели пов'язані безпосередньо з похованнями, інші — з спеціальними культовими місцями і спорудами біля курганів, на їх вершині або поряд з кромлехом. Не виключено, що частина стел взагалі не має прямого відношення до курганів або поховань у них. Вони могли стояти у святилищах, розташованих поблизу поселень, могильників, житлових, господарських або культових споруд. Мабуть, саме цією обставиною слід пояснювати факти знахідки стел далеко від курганів. Але навіть і в тих випадках, коли вони виявлені на вершині кургану, це ще не означає, що вони безпосередньо зв'язані з ним. В окремих випадках насипи стародавніх курганів могли вибиратися для святилищ тільки тому, що вони являли собою підвищення. Адже багато народів свої храми споруджували на вершинах гір, пагорбів тощо. Це підтверджується не тільки археологічними даними, а й численними етнографічними паралелями, які існують майже до наших днів.

Такий «культ високих місць»²³ в ряді випадків був причиною того, що там, де безсміжні степи позбавлені природних підвищень, для святилищ використовувалися курганні насипи. Яскравим прикладом цього є значно пізніші половецькі кам'яні баби. Встановлено, що між похованнями у курганах і половецькими статуями часто немає зв'язку²⁴. Перед цими скульптурами, за свідченням середньовічних авторів, поклонялися, приносили жертви — худобу, стріли та ін. На це вказує і археологічний матеріал. Під час розкопок курганів з половецькими стелами знаходили жертвні ями з черепами коней, биків, баранів, глиняним посудом, а також ритуальні поховання собак та ін. Зафіксовані випадки, коли на курганах було кілька кам'яних баб, іноді вони мали кам'яну викладку. Можливо, це були невеликі святилища²⁵. Спеціально для культових цілей призначались і кам'яні скульптури першої половини I тисячоліття н. е. з Середнього Подністров'я. Ці язичеські божества належали до капищ-жертвників, причому деякі явно зв'язані з шануванням сонця. Біля ідолів знаходять сліди вогнищ з кістками тварин, уламками посуду тощо²⁶.

Широко відомі й численні старослов'янські ідоли-божества, біля яких також здійснювалися жертвоприношення²⁷.

За етнографічними даними, сибірські племена ще у минулому сторіччі поклонялися кам'яним статуям епохи бронзи, а українські селяни — скіфським стелам.

У степовому Криму ще до недавнього часу насипи деяких курганів епохи бронзи вважалися священними місцями. Один з них ми дослідили у 1965 р. За розповідями місцевих жителів, поблизу кургану щороку справлялося релігійне мусульманське свято курбан-байрам, що супроводжувалося жертвоприношеннями домашніх тварин.

²² А. А. Щепинский. Культ животных в погребениях эпохи бронзы в Крыму. — КСИИ. вып. 9, 1959, стор. 67—69; А. А. Щепинский, Е. Н. Черепанова. Северное Приднестровье в V—I тыс. до н. э. Симферополь, 1969, стор. 47, рис. 6—7.

²³ А. Доници. Люди, идолы и боги. М., 1966, стор. 69, 126, 163.

²⁴ Г. А. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, стор. 190.

²⁵ Там же, стор. 191—192.

²⁶ И. С. Винокур, Г. Н. Хотюн. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье. — СА, № 4, 1964, стор. 210—214.

²⁷ Л. Нидерле. Славянские древности. М., 1956, стор. 275—290.

Наскільки стійкою була віра у магічні властивості стародавніх антропоморфних стел та менгірів, можна судити і за матеріалами Франції, де їх шанували й обожнювали через багато століть після прийняття християнства. Відомо навіть, що у 658 р. Наутський собор ухвалив закопувати ці пам'ятники у глибокі рови і на їх місці споруджувати каплиці²⁸.

Отже, виходячи з етнографічного матеріалу, характеру стел, умов їх знаходження та супровідного інвентаря, ми переконуємося в тому, що антропоморфні стели III — початку II тисячоліття до н. е. є культовими пам'ятниками. Стели шанували, їм поклонялися, перед ними молилися, здійснювали жертвоприношення й узливання. Проте ці родові й племінні «ідоли-божества» не мали єдиного символічного значення. Одні з них могли бути богинями родючості, інші пов'язувались з культом родоначальника, предків, вождів, космічним культом, скотарським та ін.

Залежно від форми вірувань ту чи іншу стелу (або групу пам'ятників) встановлювали біля могили похованого або над нею, на вершині кургану, в огорожі кромлеха, у святилищі, жертovníку. Цим певною мірою зумовлювався й характер скульптури, їй надавалася схожість з людиною, вирізьблювались ті чи інші деталі, зображення тощо. А якщо це так, то в індивідуальних особливостях стел (або їх групи) не завжди слід вбачати хронологічні чи еволюційні ознаки.

Епоха раннього металу характеризується розвинутим родо-племінним ладом, розкладом матріархату і формуванням патріархату, широким розвитком скотарства і виникненням землеробства, появою перших виробів з металу, зародженням патріархального рабства, торгівлі. Всі ці соціально-економічні умови, що історично склалися, приводять до нагромадження багатств в одних руках, до посилення влади вождів, шаманів, глав патріархальних сімей, тобто до виникнення всередині колективів соціальної нерівності. В центрі світогляду стає образ людини. Все це не могло не знайти свого відображення в релігійних уявленнях, і на зміну тварині-тотему, тварині-богу приходить людина-бог. Реальний образ людини переноситься у фантастичний релігійний світ.

Численні культи і вірування породили численні божества. Ця багатобожність і знайшла яскраве відображення в різноманітності антропоморфних стел та їх місцезнаходжень. Відомо, що в найстародавніших пантеонах завжди налічувалася велика кількість богів, які уособлювали різні види природних явищ і людської діяльності. Північно-причорноморські стели енеоліту і ранньої бронзи не могли зображувати єдиного бога чи богиню, оскільки кожна з них досить індивідуальна. Очевидно, у кемі-обинських племен (як і в інших сусідніх синхронних культурах) багато культів і вірувань мали свій антропоморфний образ. Кожен рід або навіть патріархальна сім'я могли шанувати свого ідола-бога чи богиню, у яких просили допомоги, яким належало супроводжувати похованого у могилу, охороняти його спокій та ін.

Північно-причорноморські кам'яні статуї — не тільки унікальні пам'ятки мистецтва, а й яскраві свідчення ідеологічних уявлень і вірувань племен III — початку II тисячоліття до н. е., найстародавніші на Півдні нашої країни монументальні, наділені антропоморфними рисами зображення ідолів-богів. Ці стели — важливе джерело для розуміння процесу формування сучасних вірувань та релігій.

²⁸ А. Д о н и н и. Вказ. праця, стор. 66.

А. А. ШЕПИНСКИЙ

Антропоморфные стелы Северного Причерноморья

Резюме

В северно-причерноморских степях хорошо представлены антропоморфные стелы III—первой половины II тысячелетия до н. э., в которых одни исследователи видят изображения погребенных, другие — богов или богинь. В 1969 г. у Феодосии был исследован кеми-обинский курган начала II тысячелетия до н. э., в насыпи которого лежала каменная плита-жертвенник с чашевидными углублениями и большим прямоугольным отверстием в центре, очевидно, для установки стелы. Ряд материалов, в частности археологические и этнографические, свидетельствуют, что это памятники культового назначения. Для решения этого вопроса необходимо, во-первых, рассматривать их не изолированно, а комплексно, в археологическом окружении, во-вторых, учитывать те социально-экономические условия, которые в силу определенных исторических закономерностей сложились у племен эпохи раннего металла в III—II тысячелетии до н. э. В эту эпоху изменения в общественной жизни, идеологии обуславливают и характер религиозных представлений. На смену животному-тотему, животному-богу приходит человек-бог.

У племен, населявших южно-русские степи в эпоху меди и ранней бронзы, божества, в ряде случаев, имели антропоморфный облик и изображались в виде каменных идолов. Это были племенные, родовые или семейные божества, которые однако не имели единого смыслового значения. Одни из них — богини плодородия, другие связаны с космическими, скотоводческими и земледельческими культами, почитанием предков-редоначальников, охоты и т. п. В зависимости от формы культа скульптуры устанавливались у могилы погребенного, в святилище, на вершине кургана, в ограде кромлеха и т. д. Перед ними совершались священные обряды, часто с жертвоприношениями. В соответствии с характером верований стелам придавалось сходство с человеком, высекались те или иные изображения, детали.

Эти стелы являются не только памятниками искусства, но и яркими свидетелями верований племен III — начала II тысячелетия до н. э. — древнейшими на юге страны монументальными антропоморфными изображениями идолов-богов.

П. О. КАРИШКОВСКИЙ

Про так звані портретні монети скіфського царя Скілура

Порівняно великі (20,5—21,5 мм) бронзові монети з зображенням бородатої голови на аверсі та атрибутів Геракла і Деметри (палиця, лук в горіті та колос) на реверсі увійшли у науковий обіг 140 років тому¹. Оскільки на них читаються уривки легенд (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΚΙΛΟΥΡΟΥ та ΟΑΒΙΟ), їх закономірно приписали скіфському цареві Скілуру, якого згадують Страбон і Плутарх². Ще раніше були видані інші номінали бронзових монет з іменем того ж скіфського володаря³. Ця серія, карбована в Ольвії у другій половині II ст. до н. е., не раз привертала увагу

¹ J. de Blaramberg. De la position des trois forteresses Tauro.— Scythes dont parle Strabon. Odessa, 1831, стр. 11—12, табл. 1, 2; D. Sestini. Descrizione d'alcune medaglie greche del museo di Chaudoir, Firenze, 1831, стр. 38, табл. 1, 14.

² E. Diehl. Skiluros.— RE, Suppl., VI. Stuttgart, 1935, стр. 892—894.

³ D. Raoul-Rochette. Antiquites grecques du Bospore Cimmerien. Paris, 1822, стр. 98—99, табл. 1, 9—11.